

Gondolatok a Perzsa-öbölről szóló tematikus blokk elé

A közel-keleti normalizáció és annak korlátai

Preface to the Thematic Issue on the Persian Gulf

https://doi.org/10.47707/Kulugyi_Szemle.2024.1.1

Tavaly szeptemberben egy korábban nehezen elképzelhető eseményre került sor: izraeli delegáció is hivatalosan részt vett az UNESCO Rijádban tartott találkozásán. Informális csatornákon már évek óta folyamatos volt az együttműködés Izrael és Szaúd-Arábia (valamint a Perzsa-öböl más arab államai) között, azonban ezúttal már mindkét ország vezetése felvállalta a látogatást. Az UNESCO-rendezvény helyszínként különösen is érdekes, hiszen a szervezet 2011-ben a tagjai közé fogadta Palesztinát mint tagállamot, aminek következtében az Amerikai Egyesült Államok és Izrael leállította az anyagi támogatását, sőt a Trump-adminisztráció idején, 2017-ben, Washington ki is lépett a szervezetről, annak Izrael-ellenes elfogultságára hivatkozva. 2023-ban viszont – immár a Biden-kormányzat – a visszalépésről döntött. 2023. október 7-én azonban a Hamász által elkövetett, ez idáig mintegy 1200 izraeli halálos áldozattal járó terrormerénylet következtében az izraeli-szaúdi közeledés leállt, és a regionális eskaláció veszélye kelt(ett) félelmet a nemzetközi közösségben, felidézve a Közel-Keletről kialakított – „puskaporos hordóval” kapcsolatos – képeket.

Az említett események jól mutatják a közel-keleti viszonyok alakulását, három szempontból is.

1. A Perzsa-öböl térsége dominánssá vált a közel-keleti regionális gazdasági és politikai erőviszonyok szempontjából (*gulfization*).¹

A Közel-Kelet és Észak-Afrika (*Middle East and North Africa*, MENA) területén – a regionális hatalmiság definíciójától függően² – négy hatalom verseng a domináns szerepért: Irán, Izrael, Szaúd-Arábia és Törökország. Ezek az államok két csoportba sorolhatók aszerint, hogy az Egyesült Államok befolyására épülő regionális és nemzetközi rendszer fennmaradását támogatják-e vagy annak a felbomlásztásában érdekeltek. Így a *status quo* államok közé tartozhat Szaúd-Arábia és Izrael, míg a revizionista államokat Irán és Törökország képviseli.³ Az utóbbi csoport kapcsán érdemes kiemelni, hogy ezen államok nem egymás szövetségeseként és nem is azonos mértékben és módon teszik ezt. Törökország például NATO-tagállam, így minden vita ellenére szövetségese az Egyesült Államoknak, ugyanakkor Ankara mégsem érdekelt Washington regionális dominanciájának a fenntartásában.

A Perzsa-öböl térségéhez sorolható földrajzi értelemben az 1981-ben, az iráni és iraki fenyegetés ellensúlyozása érdekében létrejött Öböl Menti Együttműködési Tanács (*Gulf Cooperation Council, GCC*) hat tagállama (Bahrein, az Egyesült Arab Emírségek, Katar, Kuvait, Omán és Szaúd-Arábia), valamint Irán és Irak. A 2003-as iraki háború után az iráni-szaúdi rivalizálás vált a térség egyik meghatározó törésvonalává. Irak pedig az akkori amerikai beavatkozást követően, ha változó mértékben is, de Irán folyamatosnak tekinthető befolyása alá került, s jelenleg gyenge államként tartjuk számon.

A MENA térséget a világ külső hatalmak által legbefolyásoltabb régiójának tartjuk („*the most penetrated region*”), ahol az elmúlt két-három évtizedet döntő mértékben az Egyesült Államok politikai és gazdasági érdekei határozták meg.⁴ A mára ún. posztamerikai Közel-Keletként definiált területen néhány MENA-állam maga is képes befolyást gyakorolni, sőt a régió határain kívül is politikai, katonai vagy gazdasági szerepet vállalni.⁵ Ez elsősorban a Perzsa-öböl államairól mondható el, így mindenekelőtt Szaúd-Arábia, az Egyesült Arab Emírségek (EAE), Katar és Irán vonatkozásában. A nem Perzsa-öböl menti államok közül Törökország fejt ki jelentősebb tevékenységet a MENA térségén túl.

A világrend átalakulásának következtében a tágabb Közel-Kelet, így annak részeként a Perzsa-öböl térsége „ázsianizálódik”, vagyis megerősödnek az Egyesült Államokon kívüli külső hatalmakkal – Oroszországgal, Indiával és Kínával – való politikai és gazdasági kapcsolatok, amit egyesek egy új „blokkosodással” hoznak összefüggésbe.⁶ 2023 nyarán Irán csatlakozott a Sanghaji Együttműködési Szervezethez, valamint további közel-keleti államok lettek dialóguspartnerek és jelezték a csatlakozási szándékukat. 2024. január 1-jétől négy közel-keleti állam – az Egyesült Arab Emírségek, Egyiptom, Irán és Szaúd-Arábia – lett a BRICS (Brazília, Oroszország, India, Kína és a Dél-afrikai Köztársaság) nevű szervezet tagja.⁷

Irán szemszögéből különösen fontos a fenti szervezetekhez való csatlakozás, hiszen miután Donald Trump elnök 2018-ban kiléptette az Egyesült Államokat az iráni nukleáris megállapodásból, a Teheránra nehezedő elsődleges és másodlagos szankciók fokozták az ország politikai és gazdasági elszigeteltségét.

A közel-keleti térség említett államai a befolyásért versengenek Afrika szarván, a Vörös-tenger térségében, Afganisztánban és Pakisztánban, valamint Közép-Ázsiában is. A Perzsa-öböl országai ezt a fajta felemelkedésüket részben a stratégiai fekvésüknek, a katonai erejüknek, valamint az olaj- és földgázkészletekből származó bevételeiknek köszönhetik, illetve az abból képzett szuverén vagyonalapok alapozták meg.⁸

1. táblázat
A Perzsa-öböl térsége államainak főbb mutatói 2022-ben⁹

Ország	Lakosság (millió fő)	1 főre jutó bruttó nemzeti jövedelem (USD/fő)	Az üzemanyag exportja az összes árú kivitel százalékában	Katonai kiadások ¹⁰ (a GDP százalékában)
Bahrein	1,47	30.152	nincs rendelkezésre álló adat	3,2
Egyesült Arab Emírségek	9,4	53.758	51	nincs rendelkezésre álló adat
Irak	44,5	4.388	100	1,7
Irán	88,6	5.937	69	2,6
Katar	2,7	88.046	87	7,0
Kuvait	4,3	43.233	95	4,5
Omán	4,6	25.057	65	5,2
Szaúd- Arábia	36,4	27.590	77	7,4

2. A Közel-Keleten 2020 szeptembere és 2023. október 7-e között egy páratlan normalizációs folyamat játszódott le.

Az elmúlt évtizedekben a MENA térségét a fegyverkezés magas szintje és a fegyveres konfliktusok nagy száma, valamint időbeni tartóssága jellemezte. Azonban az orosz-ukrán háború kirobbanása előtt másfél évvel, 2020 szeptemberében egy olyan széles körű normalizációs folyamat vette kezdetét a régióban, amely azt az üzenetet küldte a nemzetközi közösségnek, hogy az ottani fegyveres konfliktusok kezelhetők, megszüntethetők. Mindez különösen fontos volt az eskaláció éveként számon tartott 2019-ben zajlott események után, amikor is különösen az Egyesült Államok és Irán, valamint Szaúd-Arábia és Irán között váltak feszültté a kapcsolatok. Washington 2020 januárjában a bagdadi repülőtér közelében likvidálta az Iráni Forradalmi Gárda Kudsz Erőinek vezetőjét, Kászim Szulejmánit, valamint Abú Mahdi al-Muhandiszt, az iraki Népi Mobilizációs Erők helyettes parancsnokát. 2019-ben a Hormuzi-szoros közelében ugyancsak fegyveres eskalációnak lehettünk a szemtanúi: rendszeressé vált egymás hajóinak a lefoglalása, drónok bevetése – az utóbbiak közül a 2019 szeptemberében két szaúdi létesítményt ért támadás emelhető ki.

2020-tól kezdődően egészen 2023 októberéig, a Hamász akciójáig deeszkalációs és normalizációs folyamat zajlott a Közel-Keleten, amelynek a főbb elemei a következők voltak:¹¹

- 2020 szeptemberében Izrael előbb két arab állammal (Bahreinnel és az Egyesült Arab Emírségekkel) írt alá „békemegállapodást”, amelyhez a későbbiekben két másik arab ország (Marokkó és Szudán) is csatlakozott. Így az Arab Államok Ligájának egy része hátat fordított a szervezet által az 1967-es hatnapos háborút követően elfogadott ún. kartúmi határozatának, amely Izraellel kapcsolatban a „három nem” közös politikáját rögzítette. Ennek értelmében Izrael Állammal nem tárgyaltak, azt nem ismerték el, és nem kötöttek vele békét. Az Ábrahám-megállapodásokkal azonban egyre közelebb került az oslói megállapodásokat követően Simon Peresz akkori izraeli külügyminiszter – később államelnök (2007–2014) – által megfogalmazott „Új Közel-Kelet” víziója, amely szerint a térség gazdasági integrációja óriási lehetőségeket tartogat, valamint a gazdasági együttműködés megágyaz a szorosabb politikai kapcsolatoknak is.¹²

Az Ábrahám-megállapodásoknak különösen az Egyesült Arab Emírségek és Bahrein vonatkozásában mutatkozik meg a mérhető pozitív hatása, amely nemcsak a politikai szintre, hanem az emberek közötti kapcsolatokra is kiterjed. 2020 és 2023 között megközelítőleg egymillió izraeli lépett az EAE területére,¹³ továbbá a kétoldalú kereskedelmi forgalom jelentős bővülést mutatott. Mind az Egyesült Arab Emírségek, mind Bahrein és Izrael között politikai szintű csúcstalálkozók is történtek, ami a pragmatikus megközelítést jelzi. Ebben a normalizációban jelentős közös célként fogalmazható meg az Irán vezette ún. ellenállás frontjának az elszigetelése, Teherán szerepének a marginalizálása.

- A 2021. januári Al Ula-i nyilatkozat lezárta a katari diplomáciai válságot, amelynek keretében Szaúd-Arábia kezdeményezésére és számos arab ország csatlakozásával 2017-től kísérletet tettek a kis olajmonarchia blokádjára, valamint a teljes politikai és gazdasági elszigetelésére.

- Az EAE és Jordánia javaslatára az Aszad-rezsim fokozatosan reintegrálódott az arab világba, s ennek eredményeként 2023 tavaszán Szíria ismét az Arab Államok Ligájának a teljes jogú tagjává válhatott.

Érdemes továbbá megjegyezni, hogy a Közel-Keleten a 2003-as iraki háború következményeként megerősödött síita-szunnita szektáriánus ellentétek tompultak, amiben az Irán és Szaúd-Arábia közötti közeledés jelentős szerepet játszott. 2023 márciusában – több körös ománi és iraki közvetítés eredményeként – meglepetésre Kína jelentette be, hogy Teherán és Rijád helyreállítja a 2016-ban megszakított diplomáciai kapcsolatait, s ezzel új fejezet kezdődött a MENA térség deeszkalációs és normalizációs folyamatában.¹⁴ Az iráni-szaúdi közeledést azonban fontos a helyén kezelni, és nem túlértékelni annak a hatását. A háttérben ugyanis a jelen sorok írója szerint részben a világrend átalakulásából származó globális bizonytalanság áll, amely egy regionális háború

elkerülése érdekében fokozott együttműködésre készíti az államokat. A diplomáciai kapcsolatok helyreállítása pusztán a kommunikációs csatornák megnyílását jelenti, de a két állam közötti törésvonalak ettől még tovább élnek.

A normalizáció és a deeszkaláció a Kelet-Mediterráneumra is kiterjedt, ahol korábban (2019-ben) Törökország és a térség energia-együttműködésben érintett államai (Izrael, Egyiptom, Görögország és Ciprus) között bontakozott ki területi jellegű vita.¹⁵ Végül Törökország – részben az orosz–ukrán háborúval összefüggésben – normalizálta az Izraelhez fűződő viszonyát, továbbá Szaúd-Arábiával és Egyiptommal is megtörtént a közeledés.

A normalizációt érdemben a 2022 februárjában kirobbant orosz–ukrán háború sem akadályozta meg. A térség meghatározó államai továbbra is többnyire pragmatikus politikát folytatnak Oroszországgal, így például egyetlen közel-keleti állam sem vezette be a nyugati szankciókat Moszkvával szemben.

A 2023. október 7-én kirobbant izraeli–Hamász-konfliktus eszkalációja következtében kérdésként merül fel, hogy mennyiben tartós a 2020 és 2023 közötti normalizációs és deeszkalációs folyamat. A terrorszervezet akciója idején Washington közvetítésével izraeli–szaúdi tárgyalások zajlottak, amelyek érdemben le is álltak a gázai háború kirobbanása után.

3. A normalizáció arra a feltételezésre épült, hogy a palesztinkérdést függetleníteni lehet az arab–izraeli együttműködés ügyétől, azonban ennek a politikának a helyességét a 2023. október 7-ei események megkérdőjelezték.¹⁶

Az Egyesült Államok arra építette a Közel-Keletről való fokozatos visszavonulásának a stratégiáját, hogy biztosította Izrael katonai fölényét, és nincs olyan kihívás a térségben, amely a zsidó állam létét veszélyeztetné. Washington – különösen a Trump-adminisztráció időszakában – a palesztinkérdés vonatkozásában is igyekezett megoldást találni. 2019-ben Bahreinben rendeztek – érdemi palesztin és izraeli részvétel nélkül – Donald John Trump amerikai elnök megbízottja, Jared Corey Kushner szervezésében egy gazdasági konferenciát, amelynek célja a normalizációs folyamat előkészítése, illetve az izraeli–palesztin rendezés anyagi támogatásának a megszervezése volt. Trump egy évvel később jelentette be az „évszázad megállapodásának” (*deal of the century*) nevezett béketervét, amelynek elemei nagymértékben találkoztak a Netanjahu-kormányzat azon elképzeléseivel, amelyekben a Nyugati Part (itthon ismertebb nevén: Ciszjordánia) bizonyos területeinek az annexióját fogalmazták meg célkitűzésként. Trump az izraeli–palesztin konfliktus terén a korábbi elnökök idején tabunak számító kérdésekben hozott döntést: így 2017-ben formálisan elismerte, hogy Jeruzsálem Izrael Állam fővárosa; 2018-ban leállította a palesztin menekültekkel foglalkozó UNRWA (*United Nations Relief and Works Agency for Palestine Refugees in the Near East*) anyagi támogatását; 2019-ben pedig elismerte a Gólán-fennsík izraeli annexióját.

A regionális aktorok azonban 2020 szeptemberében úgy írták alá az Ábrahám-megállapodásokat, hogy az Izraellel való együttműködést teljes mértékben függetlenítették a palesztinkérdéstől. Az egyezmények aláírásának az egyik előfeltétele az volt az arab államok részéről, hogy a Netanjahu-kormány egy átmeneti – nem meghatározott – időre halassza el a Nyugati Part területeinek a tervezett annexióját.¹⁷ A 2021. májusi gázai konfliktus, amelyben elsősorban Izrael és a Hamász volt érintett, önmagában nem kezdte ki az arab–izraeli együttműködést, ám a 2023. október 7-ei incidens rámutatott annak korlátaira, gyengeségeire is.

A 2023. október óta tartó gázai konfliktus egyik következménye, hogy a palesztinkérdés tulajdonképpen visszakerült a régiót meghatározó politikai témák közé, annak figyelmen kívül hagyása a továbbiakban nem lehetséges. Számos szerző arról ír, hogy a jelenlegi eskaláció következtében az Egyesült Államoknak felül kell vizsgálnia az ún. *exit*stratégiáját.¹⁸ Erre utal, hogy ez idő tájt két amerikai hadihajó is a térségben állomásozik. Kérdéses ugyanakkor, hogy Washington képes-e hatást gyakorolni az érintett államokra vagy sem, és a regionális biztonsági architektúra amerikai víziója fenntartható-e vagy sem. Többek között ezekre a kérdésekre is igyekszik választ adni a *Külügyi Szemle* Perzsa-öböllel foglalkozó tematikus blokkja.

* * *

A blokk első írása, Csicsmann László tanulmánya a normalizációnak a regionális rendre gyakorolt hatását elemzi, és azt vizsgálja, hogy a többirányú közeledés hogyan befolyásolta az ún. államvákuumországokban (Jemen, Irak és Szíria) megfigyelhető fegyveres konfliktusok intenzitását 2020 szeptembere és a Hamász 2023. október 7-ei merényletsorozata között. A szerző arra a megállapításra jut, hogy a harcok mindhárom esetben veszítettek az intenzitásukból, ugyanis a külső szereplők és a regionális aktorok sem érték el az általuk kitűzött célokat. Így például Szaúd-Arábia, a globális imázsa építésével párhuzamosan, 2022-ben tulajdonképpen leállította a húszellenes jemeni beavatkozását, és inkább a politikai megoldásra törekszik. Irakban 2022-ben lezárult a több mint egyéves politikai válság, amelyet követően Bagdad az arab országok irányába is nyitott, és regionális közvetítő szerepre törekszik. Szíriában a rezsim érdeke is a konszolidáció, ugyanakkor a szintetikus drogok előállítására és azok csempészetére, valamint a menekültek visszatérése korántsem megoldott kihívást okoz számára. A normalizációt az egyes, polgárháborúban érintett szereplők – pl. a húszik Jemenben – a saját pozíciójuk javítására használták fel. A 2023. október 7-ei merényletek annyiban jelentenek fordulópontot, hogy miközben az állami szereplők nem érdekeltek egy teljes regionális eskalációban, addig az említett három országban éppen a konfliktusok kiújulását látjuk. Jemenben a húszik a

Vörös-tenger szabad hajózását veszélyeztetik, Szíria területéről rakétákat lőttek ki Izrael irányába, Irakban pedig a síita fegyveres szervezetek fokozottabb támadást intéztek amerikai célpontok ellen.

Szalai Máté tanulmánya a GCC-államok és a nagyhatalmak közötti viszonyt, vagyis a globális szintet elemzi, és megfogalmazza a közel-keleti „kvantumpolitika” alapvetéseit. A szerző különösen három szempont mentén értelmezi a térség globális kapcsolódását: a konnektivitást, a blokkosodás elutasítását (apolaritás), valamint az utóbbi kapcsán az egyes államok külpolitikai magatartását mutatja be. A mellett érvel, hogy a nemzetközi kapcsolatok hagyományos fogalmi – mint a *bandwagoning*, a semlegesség és az egyensúlyozás (*hedging*) – nem alkalmasak a hat állam nagyhatalmakkal való kapcsolatának a leírására. Azok ugyanis tradicionálisan az Egyesült Államok szövetségeseinek számítottak a hidegháború során, ám a világrend átalakulása és a független külpolitika alakításának igénye következtében fokozatosan eltávolodtak Washingtontól. A hat ország eltérő mértékben, de jelentős szerepet tölt be Oroszország és Kína kapcsolatrendszerében: az előbbihez való közeledésüket érdemben az orosz-ukrán háború kirobbanása sem akadályozta meg. Ezek az államok nem egyforma intenzitással, de a világpolitika színpadán is megjelennek; Szaúd-Arábia és az Egyesült Arab Emírségek például 2024 januárjában a BRICS-csoport tagjaivá váltak. A tanulmány azonban arra is felhívja a figyelmet, hogy az Egyesült Államoktól való lassú távolodás nem jelenti a szakítást, inkább egy, a nagyhatalmak által sokszor meg nem értett politikát, amely így esetenként konfliktusok forrásává válhat.

N. Rózsa Erzsébet tanulmánya a Perzsa-öböl térségének a politikai és gazdasági dinamikáját mutatja be, különös tekintettel a régiónak a Maghrebtől és a Levantétól való különállására, valamint ennek kapcsán a gulfizáció folyamataira. A szerző azonban arra is utal, hogy a gulfizáció azt sugallja, hogy a térség államai együttesen lépnek fel az egyes külpolitikai kérdésekben, holott a kooperáció mellett a versengésnek is szemtanúi lehetünk. A GCC legjelentősebb válságának Katar 2017 és 2021 közötti diplomáciai elszigetelését tartjuk, de Szaúd-Arábia és az Egyesült Arab Emírségek között is felfedezhetünk rivalizálást (pl. a jemeni polgárháborúban). A tanulmány kitér arra, hogy – részben az Egyesült Államok nyomására – a GCC-államok felvállalták Irán demonizálását, aminek azonban számos korlátja van. A szerző részletesen bemutatja a szaúdi-iráni kapcsolatok alakulását, különös tekintettel a normalizációs folyamatra. Végezetül a Perzsa-öböl szemszögéből elemzi a gázai háború következményeit, és arra a megállapításra jut, hogy a konfliktus csak látszólag teremt egységet a GCC-államok között – amennyiben a palesztinkérdést valamennyi országnak a zászlajára kell tűznie –, ugyanakkor az Izraellel való viszonyuk eltérő.

Paragi Beáta tanulmánya közvetlenül nem kötődik ugyan a Perzsa-öbölhöz, az aktualitását azonban a 2023. október 7-ei események, a Hamász Izrael elleni

támadása, merényletsorozata adja. Az elmúlt évtizedben a közel-keleti politika napirendjéről helyiel-közzel marginális pozícióba került palesztinkérdés ismét centrális tényezővé vált, amelynek ismertetéséhez elengedhetetlen a Gázai övezetben működő iszlamista mozgalmak történetének, ideológiájának és dinamikus átalakulásának a bemutatása. Az elemzés mindemellett az utóbbi csoportoknak az erőszakhoz való viszonyulását is górcső alá veszi. Jól szemlélteti továbbá egyrészt az iszlamista mozgalmak diverzitását, a Hamász és a palesztinai Iszlám Dzsihád közötti ideológiai különbségeket, másrészt pedig a Hamászon belüli különféle irányzatokat, a mozgalom átalakulását és az ún. kétállamos megoldáshoz való viszonyulását, amelyet a 2017-ben elfogadott dokumentuma is rögzít. A tágabb Közel-Kelet mozgalmaihoz hasonlóan a Hamász is az ún. posztiszlamista irányba mozdult el, pragmatista és szekuláris jegyeket mutat – ám a folyamatot a 2023. október 7-ei események félbeszakították.

Csicsmann László

Jegyzetek

- 1 Yossef, Amr: „Gulfization of the Middle East Security Complex: The Arab Spring’s Systemic Change” in *The Regional Order in the Gulf Region and the Middle East*, szerk. Amour, Philipp O. (Cham: Palgrave Macmillan, 2020), 61–94. o. Elektronikusan elérhető: https://doi.org/10.1007/978-3-030-45465-4_3.
- 2 Egyes elemzések Egyiptomot és az Egyesült Arab Emírségeket is a regionális hatalmak közé sorolják. Az egyszerűség kedvéért Mehran Kamrava alapvetéseit követi a tanulmány ebben a kérdésben.
- 3 Kamrava, Mehran: „Hierarchy and Instability in the Middle East Regional Order”, *International Studies Journal*, 14., no. 4. (2018): 1–35.
- 4 Brown, L. Carl: *Diplomacy in the Middle East: The International Relations of Regional and Outside Powers* (London: I.B. Tauris, 2004).
- 5 Lynch, Marc: „The End of the Middle East. How an Old Map Distorts New Reality”, *Foreign Affairs*, no. 2. (2022).
- 6 Fulton, Jonathan: „Systemic Change and Regional Orders: Asian Responses to a Gulf in Transition”, *The International Spectator*, 57., no. 4. (2022): 1–19.
- 7 Natz, Mark N.: „BRICS Come to the Middle East and North Africa”, *Atlantic Council*, <https://www.atlanticcouncil.org/blogs/menasource/the-brics-come-to-the-middle-east-and-north-africa/> (a letöltés ideje: 2023. december 12.).
- 8 Todman, Will: „The Gulf Scramble for Africa: GCC States’ Foreign Policy Laboratory”, CSIS, https://csis-website-prod.s3.amazonaws.com/s3fs-public/publication/181120_Todman_Africa_layout_v3_0.pdf (a letöltés ideje: 2023. december 12.).
- 9 A Világbank utolsó rendelkezésre álló adatai alapján.
- 10 *The World Bank*, „Fuel Exports (% of Merchandise Exports)”, <https://data.worldbank.org/indicator/TX.VAL.FUEL.ZS.UN?display=default> (a letöltés ideje: 2023. december 12.).
- 11 Bakir, Ali: „The 2021–2022 »De-Escalation« Moment in the Middle East: a Net Assessment”, *Insight Turkey*, 24., no. 2. (2022): 55–66.

- 12 Peresz, Simon: *Az új Közel-Kelet* (Budapest: Múlt és Jövő Lap- és Könyvkiadó, 1995).
- 13 Abbas, Waheed: „UAE: Over 1 Million Israeli Tourists Visit Country during Last 3 Years”, *Khaleej Times*, <https://www.khaleejtimes.com/uae/uae-over-1-million-israeli-tourists-visit-country-during-last-3-years> (a letöltés ideje: 2023. december 12.).
- 14 Mubarak, Hussein: „Saudi Arabia and Iran Restore Relations: A Victory of Necessity”, *Wilson Center*, <https://www.wilsoncenter.org/article/saudi-arabia-and-iran-restore-relations-victory-necessity> (a letöltés ideje: 2023. december 12.).
- 15 Pollock, David (2022). Shifting East Mediterranean Tides: From Conflict to Club Med? *The Washington Institute*, <https://www.washingtoninstitute.org/policy-analysis/shifting-east-mediterranean-tides-conflict-club-med> (a letöltés ideje: 2023. december 12.).
- 16 Szalai Máté és Paragi Beáta: „Izrael és/vagy Palesztina II. A kétállamos megoldás ellehetetlenülésének regionális és nemzetközi összefüggései”, *Külügyi Szemle*, 21., no. 2. (2022): 67–91.
- 17 Shikaki, Khalil: „Annexation, the Trump Plan, and the Future of Palestinian–Israeli Relations”, *Brandeis University*, <https://www.brandeis.edu/crown/publications/middle-east-briefs/pdfs/101-200/meb138.pdf> (a letöltés ideje: 2023. december 12.).
- 18 Maloney, Suzanne: „The End of America’s Exit Strategy in the Middle East”, *Foreign Affairs*, <https://www.foreignaffairs.com/middle-east/israel-hamas-end-americas-exit-strategy-suzanne-maloney> (a letöltés ideje: 2023. december 12.).